

ENGELLİLER: SİYASETİN PERİFERİNDE KALANLAR

Doç. Dr. Kasım Karataş*
Bayram Oran**

Özet: Çağdaş demokrasilerde siyasal yaşama katılma, herkes için vazgeçilmez bir haktır. Ancak engelliler bu hakları, son derece sınırlı bir biçimde kullanabilmektedirler. Siyasal yaşama katılma, günümüz demokrasilerinin vazgeçilmez unsurlarındandır. Her bireyin siyasal yaşama katılma düzeyi aynı değildir. Alanyazına göre siyasal katılmayı etkileyen sosyo-ekonomik değişkenler; gelir, meslek, eğitim, cinsiyet, yerleşme biçimi, göç, sınıfsal konum ve yaştır. Ruhbilimsel değişkenler ise etkenlik duygusu, yurttaşlık görevi duygusu, empati, sosyal girişkenlik duygusu, yabancılaşma, anomî ve sinik olma duygusudur. Son olarak bireyle ve çevreyle ilgili siyasal değişkenlerden söz edilmektedir. Engellilerin siyasal yaşama katılımı, dünyanın her yerinde olduğu gibi ülkemizde de oldukça düşüktür. Özellikle siyasal alana etkin katılım konusunda önemli güçlükler bulunmaktadır. Siyasal partilere üye olmak, parti organlarında görev almak, belediye başkanı, belediye meclisi üyesi, il genel meclisi üyesi olmak, milletvekili seçilmek gibi ölçütlerden bakıldığında engellilerin özellikle dışlandığını söylemek yanlış olmaz. Bilindiği gibi siyasal alana katılımın önemli bir aracı da sivil toplum örgütlerinde etkin görev almaktır. Engellilerin gerek engelli örgütlerinde gerekse diğer sivil toplum örgütlerinde üyelik, yöneticilik gibi pozisyonlarda yeterince yer almadıkları da bilinmektedir.

Anahtar Sözcükler: engel, engelliler, demokrasi, siyasal katılma, siyasal parti, sivil toplum örgütü

PERSONS WITH DISABILITIES: THOSE WHO STAY AT PERIPHERS OF POLITICS

Abstract: Participation to political life is an inalienable right for everyone in contemporary democracies. However, persons with disabilities draw on this right extremely limitedly. Participation to political life is one of the indispensable elements of contemporary democracies. Each person participates to the political life at the different level. According to literature, income, occupation, education, gender, location, class and age are the socio-economic factors that affect to the political participation. Sense of

* Hacettepe Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Sosyal Hizmet Bölümü

** Siyaset Bilimci ve Sosyal Hizmet Bilim Uzmanı, Ankara Cumhuriyet Başsavcılığı

being active, sense of civic duty, empathy, sense of being socially assertive, alienation, anomie, and being cynic are the psychological variables. Finally, it mentioned about political variables related to the individuals and environment. Participation levels of the persons with disabilities are extremely low in our country as well as in the world. Especially, there are important difficulties to active participation to the political area. It is not wrong to say that persons with disabilities are sidelined in those criteria, e.g., membership to political parties, assignment to the boards of political parties, being mayor, membership at municipal council, membership at city council, being Member of Parliament. As it known, another important vehicle of the active participation to the political area is being active in nongovernmental organizations. Finally, it is known that persons with disabilities did not take place at the disabled organizations, as well as other civic organizations in terms of membership and as an administrator.

Key words: barrier, persons with disabilities, democracy, political participation, political party, non-governmental organization

GİRİŞ

Her toplum farklı özelliklere ve gereksinimlere sahip birey ve kümelerden oluşur. Sahip olunan farklılığın derecesi, nedenleri ve yol açtığı sorunlar söz konusu bireylerin içinde yaşadıkları toplumdaki konumlarını da belirler. Bu kişilerin sorunlarını, gereksinimlerini ve çözüm önerilerini topluma (kamuoyuna) duyurma güçleri ve toplumun bu konulara göstereceği duyarlılık yaşamsal öneme sahiptir.

Birleşmiş Milletler Örgütünün geliştirdiği ölçütlere dayanan yaygın bir kabule göre engelliler, dünya nüfusunun yaklaşık %10-12'sini oluşturmaktadır. Gelişmiş ülkelerde % 10 olan bu oran gelişmekte olan ülkelerde % 12 dolayındadır.

Çağdaş demokrasilerde siyasal yaşama katılma, toplumun tüm bireyleri için vazgeçilmez haklardan biridir. Toplumun tüm bireyleri yönetici seçilme, yöneticilerini seçme, bir başka deyişle yönetimde söz sahibi olma konusunda çeşitli siyasal haklara sahiptir. Bu hakların engelliler için de geçerli olduğu kuşkusuzdur. Ancak engelliler bu hakları, sahip oldukları olanakların kısıtlılığı ve karşılaştıkları toplumsal engeller nedeniyle son derece sınırlı bir biçimde kullanabilmektedirler.

SİYASAL KATILMA KAVRAMI

Yönetilenlerin yönetimde söz sahibi olmaları anlamına gelen 'siyasal katılma'dan söz edilebilmek için yöneten-yönetilen ayrımının ortaya çıkmış olması gerekir (1: 18–19).

Siyasal katılma, özünde bir siyasi davranış türüdür. Nitekim hükümet etme sürecini, hükümet kararlarını ve hükümet örgütlerini etkileme eylemlerini birer siyasi davranış olarak nitelendiren bilimciler bulunmaktadır (2: 3).

Siyasal katılmanın ilk örnekleri antik Yunan kentlerinde (polislerinde) görülmüş; bu kentlerde kadınlar, köleler ve yabancılar siyasi katılma hakkında yoksun bırakılmışlardır. Eski Roma'da katılma konusunda, devleti yönetme hakkını ellerinde bulunduran aristokrat yurttaşlar (patricialar) ile devlet yönetiminde söz hakkı bulunmayan, yoksul yurttaşlar (plebler) arasında yüz yıllarca savaşım sürmüştür (3: 187–188; 1: 22) . Kadınların katılma hakkına kavuşması birçok Avrupa ülkesinde bile ancak 20. yüzyılın ilk yarısının sonlarında gerçekleşebilmiştir.

Siyasal yaşama katılma, günümüz demokrasilerinin vazgeçilmez unsurlarındandır. Demokrasi, türlü eleştirilere karşın, çağın en yaygın kabul gören yönetim anlayışı olmayı sürdürmektedir. Demokrasinin en önemli özelliklerinden birisi seçimler yoluyla halkın yönetime katılımının sağlanmasıdır. Buna karşılık halkın yönetime katılımını, seçimlerde oy vermekten ibaret saymak, eksik ve yanlış bir yaklaşım olacaktır (4; 5). Çünkü siyasi yaşama katılma, karar alma süreçlerinde yer alma ve devlet yönetiminde söz sahibi olma anlamına da gelmektedir (6: 14; 1).

Toplumun tüm üyelerinin devlet yönetimine katılımı, bir insan hakkı olarak nitelendirildiğine göre (7: 241–251; 8: 222–223) yurttaşların yönetime katılma haklarının herhangi bir şekilde engellenmesi veya kısıtlanması da bir “insan hakkı” ihlali olarak değerlendirilebilir.

Eski Yunan kent devleti deneyimlerinden günümüzün çağdaş demokrasilerine değin her dönemde yönetimler, halka dayanarak meşruluk kazanma gereksinimi duymuşlardır (9; 10). Meşruluğun temelinde siyasi katılma kavramı bulunmaktadır.

Her bireyin siyasi yaşama katılma düzeyi aynı değildir. Siyasi yaşama en yaygın katılma biçimi, yurttaşların olayları radyo, televizyon, gazete ve dergilerden takip etmeleri ile mitinglere katılma biçiminde kendini göstermektedir. Bunlara “izleyici eylemleri” adı verilmektedir (2: 18–20).

Bireyin her davranışı, o arada siyasi davranışı da kimi değişkenlerden etkilenir. Alanyazında siyasi katılmayı etkileyen değişkenler olarak gelir, meslek, eğitim, cinsiyet, yerleşme biçimi, göç, sınıfsal konum ve yaş gibi sosyo-ekonomik değişkenler; etkenlik duygusu, yurttaşlık görevi duygusu, empati, sosyal girişkenlik duygusu, yabancılaşma, anomi ve sinik olma duygusu gibi ruhsal değişkenler ve bireyle ve çevreyle ilgili siyasi değişkenlerden söz edilmektedir (42).

1. 2. ENGELLİ KAVRAMI

Dilimizde engelli bireylerin durumlarını anlatmak üzere sakat, özürlü, engelli, kör, sağır, topal, çolak, geri zekâlı, deli, felçli, yatalak, bunak, bakıma muhtaç, yardıma muhtaç gibi çeşitli sözcükler kullanılmaktadır. Bu sözcükler, engellileri normal değil, anormal olarak algılayıp kodlayan bir zihinsel-düşünsel alt yapının ürünüdür. Engelli bireyleri normal veya anormal olarak kategorize ederek açıklamaya çalışma geleneği yeni değildir. Engelliliği açıklamaya çalışan ilk modellerden biri olan “tıbbi model” engelliliği bir patolojik, fizyolojik sorun olarak algılamıştır. Bu nedenle model, tüm çabasını “anormal” olan engellilerin “normalleştirilmesi (normalizasyonu)” üzerine yoğunlaştırmıştır. Engellileri hasta ve anormal olarak etiketleyen bu anlayış, son zamanlarda ciddi eleştirilerle karşılaşmıştır. Nitekim “sosyal model”, engelliliğin toplum tarafından yapılandırıldığını, bireylerin sahip oldukları kimi yetersizliklerin toplum tarafından birer engele dönüştürüldüğünü ve normalizasyon adına bireylere yoğun bir baskı uygulandığını belirterek bu modele şiddetle karşı çıkmıştır (11: 22–23).

Engelli bireyleri ve engellilik olgusunu kötüleme ve küçümseme anlayışı doğrultusunda açıklamaya/anlamaya çalışan bu geleneğin kökleri, tarihin çok eski dönemlerine dayanmaktadır. Engellilik olgusunu açıklamaya yönelen ilk model olan “moral model”, engelli bireylerin günahkâr veya kötü ruhlu oldukları için tanrı tarafından cezalandırıldığı inancı üzerine kuruludur. Toplumun moral ve dinsel değerlerinden beslenen bu model Neolitik Dönemden Orta Çağın sonlarına değin güçlü bir şekilde etkisini hissettirmiştir (12: 31–32). Etkisi azalmakla birlikte günümüzde bile bu modelin izlerine rastlamak olanaklıdır.

Alanyazına bakıldığında engelli birey ve engellilik olgusunun tanımlanması konusunda henüz bir uzlaşmanın sağlanamadığı anlaşılmaktadır. Hatta tanımlama ve kullanılacak kavram konusunda devam eden tartışmanın çoğu zaman engellilerin gerçek sorunlarını tartışmanın önüne geçerek çözüm önerilerinin ortaya çıkmasını engellediği bile görülmektedir (13: 43).

Henüz tam bir uzlaşma olmasa da ulusal ve uluslararası belgelerde engelliliğin nasıl tanımlandığına bakmak yararlı olabilir:

Uluslararası Çalışma Örgütü'nün (ILO) 1983 yılında yayınladığı 159 sayılı “Sakatların Mesleki Rehabilitasyonu ve İstihdamı Sözleşmesi” nin 1. maddesine göre “sakat” terimi, kendisine uygun bir iş temini, bu işin korunması ve kendisinin işinde ilerleyebilme konusundaki beklentileri, kabul edilmiş fiziksel veya zihinsel bir özür sonucunda önemli ölçüde azalmış olan bireyi ifade eder.

Dünya Sağlık Örgütü (WHO) hastalık sonuçlarına dayanan ve sağlık yönüne ağırlık veren bir tanımlama ve sınıflandırma yapmıştır:

Yetersizlik (Impairment): Sağlık bakımından psikolojik, fizyolojik ve anatomik (fiziksel) yapı veya işlevlerdeki eksikliği ve anormallliği ifade eder.

Özürlülük (Disability): Bir aktiviteyi normal tarzda veya normal kabul edilen sınırlar içinde gerçekleştirmekteki kısıtlılık veya yetersizliktir.

Engellilik (Handicap): Bir yetersizlik veya özür nedeniyle yaşa, cinsiyete, sosyal ve kültürel faktörlere bağlı olarak kişiden beklenen rollerin kısıtlanması veya yerine getirilememesi halidir. Dünya Sağlık Örgütü son dönemde “handicap” sözcüğünü, sözcüğün kötü çağrışımları (el açan, aciz vb.) nedeniyle kullanmamaya çalışmaktadır. Bunun yerine “disability” kavramını, “handicap” kavramını da içerecek şekilde kullanılmaktadır

Birleşmiş Milletler Genel Kurulunun İnsan Hakları Evrensel Bildirgesine ek 3447 sayılı Engelli (Özürlü) Kişilerin Hakları Bildirisinin 1. maddesinde, “normal bir kişinin, kişisel ya da sosyal yaşantısında kendi kendisine yapması gereken işleri, bedensel veya ruhsal yeteneklerindeki kalıtsal ya da sonradan olma herhangi bir eksiklik sonucu yapamayanlar” özürlü (engelli) olarak tanımlanmaktadır.

Özürlülere Verilen Sağlık Kurulu Raporları Hakkında Yönetmelikte özürlü, doğuştan ya da sonradan herhangi bir hastalık veya kaza sonucu bedensel, zihinsel, ruhsal, duygusal ve sosyal yeteneklerini çeşitli derecelerde kaybetmesi nedeniyle toplumsal yaşama uyum sağlamada ve günlük gereksinimlerini karşılamada güçlükleri olan birey, olarak tanımlanmaktadır.

Özürlüler İçin Kimlik Kartı Yönetmeliğinin 2. maddesine göre, “doğuştan, kaza ya da etkisi altı aydan fazla süren sağlık bozukluğu sonucunda meydana gelen bedensel, zihinsel, ruhsal, duygusal ve sosyal yeteneklerini yüzde kırk (%40) ve üstünde bir oranda kaybedenler” özürlüdür.

01. 07. 2005 tarihinde yürürlüğe giren 5378 sayılı **Özürlüler ve Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun** ise engelli kişiyi şöyle tanımlamaktadır: “Doğuştan veya sonradan herhangi bir nedenle bireysel, zihinsel, ruhsal, duygusal ve sosyal yeteneklerini çeşitli derecelerde kaybetmesi nedeniyle toplumsal yaşama uyum sağlama ve günlük gereksinimlerini karşılama güçlükleri olan ve korunma, bakım, rehabilitasyon, danışmanlık ve destek hizmetlerine gereksinim duyan kişi.”

Sonuç itibariyle bütüncül bir yaklaşıma sahip olmayan bu tanımlama girişimleri engelli bireyleri ve engellilik olgusunu açıklamada yetersiz kalmaktadır. Ayrıca tanımlama konusundaki bu belirsizlik/yetersizlik engellilere sunulacak

hizmetler konusunda isteksiz olan kimi kurumların sorumluluk almaktan kaçınmaları için kapı aralamaktadır. Bu durum engellilerin haklarını kullanma konusunda hangi kurumdan/makamdan talepte bulunmaları gerektiği konusunda ciddi bir belirsizlik yaşamalarına neden olmaktadır (14; 15).

Engellilerin, tarihin belirli dönemlerinde dozu değişmekle birlikte, toplumlar tarafından pek hoş karşılanmadıkları, hatta çoğu zaman yük olarak algılandıkları ve suçlu muamelesi bile gördükleri bilinmektedir (11: 18–20). Ülkemizde engelliler yoksulluk, eğitimden dışlanma, istihdam edilmeme, rehabilitasyon yetersizliği ve kent içi ulaşım, konut uyumsuzluğu gibi nedenlerle çeşitli toplumsal bütünleşme (13: 46–51; 15), gelir adaletsizliği (16: 148), mimari yapılaşma ve çevre düzenlemelerinde uyumsuzluk (17: 46), engelli olduklarını kanıtlayamama (kullanılan Baltzahard Formülü (tüm vücut fonksiyonunun özür oranı olarak hesaplanması) nedeniyle) (18: 9) gibi hemen her alanda çok çeşitli sorunlar yaşamaktadırlar.

ENGELLİLİK VE SİYASAL YAŞAMA KATILMA

Toplumlar, üretimden “artı” elde etmeye başladığından beri bu artının düzenli dağıtımını gerçekleştirecek bir örgütlenme olgusuyla da karşılaşmıştır (3: 28). Toplumun sahip olduğu bütün “artı”ları, elinde bulunduran bu yapının, adil davranıp meşruluğunu koruyabilmesi için bütün toplumsal sınıflar ve kesimler tarafından eşit olarak yönetilmesi ve bütün toplumsal sınıflara ve kesimlere gereksinim duydukları hizmetleri ayırım gözetmeksizin sunması bir zorunluluktur. Her toplumun en dezavantajlı kesimlerinden biri olan engellilerin yönetimde söz sahibi olmaları ve devletten/kamudan hak ettikleri hizmetleri almaları, demokratik temsil anlayışının ön koşulu olarak algılanmalıdır.

Toplumsal, siyasal yaşama katılma ve bu alanların nimetlerinden yararlanma konusunda tüm yurttaşların eşit haklara sahip oldukları bir gerçektir. Ancak insanların, toplumsal ve siyasal yaşama katılma olanaklarının, sahip oldukları farklılıklar, yetenekler, seçenekler ve güçleri ile orantılı olarak değiştiği de bilinmektedir. Engelliler bu haklarını, genelde, sınırlı olanaklarıyla kısıtlı bir şekilde kullanırlar.

Engelliler toplumsal ve siyasal yaşama katılmada ciddi güçlükler yaşamaktadırlar. Ülkemizde engellilerin çok büyük bir çoğunluğu eğitim, sağlık, istihdam, rehabilitasyon, yaşanabilir bir çevre ve sosyal hizmetler gibi kamusal hizmetlerden dışlanmış durumdadırlar. Bu dışlanma yaşamın her alanında gözlenen bir ayrımcılık demek aynı zamanda. Hor görülme, toplumun, ailenin sırtında bir külfet olarak algılanma sık karşılaşılan durumlardandır.

Engellilerin toplumsal ve siyasal yaşama katılımlarını etkileyen en önemli etmenlerden biri beden-siyaset ilişkisinin tarihsel süreç içerisinde aldığı biçimdir. Siyaset alanının ve erkinin tarihin hemen her döneminde biyolojik ve fizyolojik açıdan güçlü bedenlere sahip bireylerce yönetildiği/yönlendirildiği; buna karşılık dezavantajlı grupların bu sürecin dışında bırakılarak ezildiği bilinmektedir. Hatta bu süreçte engelli bireylerin kötü ruhlu ve günahkâr olarak algılanıp suçlandıkları da belirtilmektedir (12: 31–32).

Engelli insan ve engellilik olgusunun yaşamın birçok alanında olduğu gibi akademik çalışmalarda da adeta inkâr edilmekte oldu görülmektedir. Tarihte, Platon (19: 216) ve More (20: 138) gibi kimi önemli filozofların ütopyalarında engellilerin toplum için bir yük olarak görüldüğü ve hatta engellilerin yok edilmesi ve kurtulmak gereken varlıklar olarak algılandıkları bilinmektedir. Günümüzde durum bu denli vahim olmasa da yine de büyük ilerlemeler sağlandığı söylenemez. Örneğin insanın kökeni ile ilgili çalışmalarda (21), ilkel insanların yaşayışları ve düşünsel yapılarıyla ilgili çalışmalarda (22), insanın ırk (23) ve kimlik yapılarını (24) inceleyen araştırmalarda, bir bütün olarak dünyanın tarihini anlatan çalışmalarda (25) ve ülkelerin modernleşme çabalarıyla tarihsel süreçlerini anlatan çalışmalarda (26; 27) engelli insana ve engellilik olgusuna değinilmediği gibi, toplumların sosyolojik olarak incelenmesinde (28; 29), kentleşme politikaları ve kent tarihi araştırmalarında da (30; 31) engelli insan ve engellilik olgusuyla ilgili duyarlılığa rastlanamamaktadır. Bu konuda önemli bir eksiklik de ülkemizin insan hakları sorununu inceleyen kimi çalışmalarda (32) engelli insanların haklarına hiç değinilmemiş olmasıdır. Daha da önemlisi modern insanın demokrasi tasavvurunda engelli insan hiç yer almıyor gibi görünmektedir (33; 34). Bu biçimiyle insanlık tarihinin hemen bütün aşamalarında yok sayılan, demokrasi tasavvurunda yer verilmeyen ve hatta kimi düşünürler tarafından kurtulmak gereken varlıklar olarak algılanan engellilerin toplumsal yaşama, dolayısıyla da siyasal yaşama katılırken çok ciddi güçlüklerle karşılaştıkları bir gerçektir.

Oysa engellilerin siyasal ve toplumsal yaşama katılımları çeşitli uluslararası belgelerde de güvence altına alınmaktadır. Yurttaşların yönetime katılımlarını bir “hak” olarak gören ilk belgelerden biri 1789 tarihli Fransız Evrensel İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesidir. Bu bildirgenin 6. maddesi “ortak iradenin ifadesi” olarak kabul ettiği yasanın yapımına ayırım gözetilmeksizin tüm yurttaşların katılma hakkına sahip olduklarını belirtmektedir. Daha barışçı ve demokratik bir dünya idealiyle kurulan Birleşmiş Milletlerin 1948 yılında yayınladığı İnsan Hakları Evrensel Bildirisinin 21. Maddesi, herkesin ülkesinin yönetimine katılma ve kamu hizmetlerine girme hakkına sahip olduğunu ve halkın ortak iradesinin belli sürelerle, eşit oy esasına dayanarak yapılan seçimlerle ortaya çıkması gerektiğini vurgulamaktadır. Her iki uluslararası

belgede de ayırım gözetmeksizin tüm yurttaşların devlet yönetimine ve yasama etkinliklerine katılma hakkına sahip olduğu açıkça vurgulanmaktadır. “Tüm yurttaşlar” ifadesi kuşkusuz engelli yurttaşları da içermektedir. Ancak Birleşmiş Milletler (UN) Genel Kurulu, 1970’li yıllarda etkisini göstermeye başlayan ve engellilerin uğradıkları ayırımcılığa karşı çıkararak engellilerin her türlü yurttaşlık haklarından yararlanmalarını sağlamayı amaçlayan Engelli Hakları Hareketinin de etkisiyle (35) engellilere tanınan haklar konusunda bu tür genel nitelikteki belgelerle yetinmeyi yeterli görmemiş, bu konuda doğabilecek kimi kötü niyetli girişimleri, yanlış anlamaları ve şüpheleri ortadan kaldırmak amacıyla 9 Aralık 1975 tarihinde 3447 sayılı kararıyla Özürlü Bireylerin Hakları Bildirgesini yayınlamayı gerekli görmüştür. Bu Bildirgenin 3. Maddesinde, engelli bireylerin yaşadıkları ülkedeki diğer insanların sahip olduğu tüm haklara sahip oldukları vurgulandıktan sonra, 4. Maddesinde, engelli bireylerin diğer insanların sahip olduğu tüm yurttaşlık haklarına ve siyasal haklara sahip olduğu, ayrıca vurgulanma gereği duyulmuştur.

Birleşmiş Milletler Örgütü, engelli bireylerin haklarının korunup geliştirilmesi ve sorunlarının çözümünde yol gösterici bir rol oynayacağı düşüncesiyle 1993 yılında “Sakatlar İçin Fırsat Eşitliği Konusunda Standart Kurallar” başlıklı yeni bir düzenleme gerçekleştirmiştir. Bu belge, engelli bireylerin topluma eşit katılımını temel alan kurallar ortaya koymaktadır.

Engelli hakları alanında birer kilometre taşı olan bu belgeleri, yine Birleşmiş Milletler kaynaklı Engelli Bireylerin Hakları Sözleşmesi (2006) izlemektedir. Engelli Bireylerin Hakları Sözleşmesinin giriş bölümünde, böyle kapsamlı bir uluslararası sözleşmenin özürlülerin haklarını ve onurunu güçlendirip - koruyacağına, özürlülerin ağır sosyal dezavantajlarının ortadan kaldırılmasına ve onların medeni, siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel ortamlara eşit fırsatlarla katılımını teşvik edeceğine, hem gelişen hem de gelişmekte olan ülkelerde önemli bir katkı sağlayacağına ikna olarak Sözleşmede yer alan maddeler üzerinde anlaşmaya varıldığı belirtilmektedir.

Sözleşmede tanımlanan (md. 2) “özürlülüğe dayalı ayırımcılık” siyasal alandaki her türlü ayırım, dışlama veya kısıtlamayı da kapsamaktadır. Tanım şöyledir: “özürlülüğe dayalı ayırımcılık siyasi, ekonomik, sosyal, kültürel, medeni veya başka herhangi bir alanda insan hak ve temel özgürlüklerinin tam ve diğerleri ile eşit koşullar altında kullanılması veya bunlardan yararlanılması önünde özürlülüğe dayalı olarak gerçekleştirilen her türlü ayırım, dışlama veya kısıtlamayı kapsamaktadır. Özürlülüğe dayalı ayırımcılık makul düzenlemelerin gerçekleştirilmemesi dâhil her türlü ayırımcılığı kapsar.

Sözleşmeye taraf Devletler, özürülülerin siyasal haklardan, diğer bireylerle eşit koşullar altında yararlanma olanağını güvence altına almak için kimi önlemler almak durumundadır (md. 29/a-ii):

- Özürülülerin, seçme ve seçilme hakları dâhil olmak üzere siyasal ve kamusal yaşama etkin şekilde ve tam katılımını doğrudan veya serbestçe seçilmiş temsilciler aracılığıyla sağlamak;
- Seçim usullerinin, tesislerinin, materyallerinin uygun, erişilebilir ve anlaşılması ve kullanılması kolay olmasını sağlamak;
- Özürülülerin, seçimlerde ve referandumlarında baskıya uğramadan gizli oy kullanmaları, aday olma ve etkili bir mevkide görev alma ve devletin tüm kademelerinde tüm kamu görevlerini yerine getirme haklarını koruyarak, olanak olduğunca yardımcı ve yeni teknolojilerin kullanılmasını kolaylaştırmak;
- Özürülülerin seçmen olarak tercihlerini özgürce ifade edebilmelerini güvence altına alarak ve bu amaçla gerektiğinde, talep etmeleri durumunda oy kullanırken kendi seçtikleri bir kişinin desteğini almalarına izin vermek;
- Özürülülerin kamu işlerinin idaresinde etkin ve tam katılımlarının sağlanacağı bir ortamın yaratmak ve kamu işlerine katılımlarını cesaretlendirmek;
- Ülkenin kamusal ve siyasal yaşamı ile ilgili sivil toplum kuruluşları, dernekler ve siyasal partilerin etkinliklerine ve yönetimine katılımlarını sağlamak;
- Özürülülerin uluslararası, ulusal, bölgesel ve yerel düzeylerde temsil eden özürülü örgütlerinin kurulmasını ve özürülülerin içinde yer almasını sağlamak.

Sözleşmeye bağlı olarak daha sonra çıkarılan ve taraf Devletlerin onayına sunulan Özürülü Kişilerin Hakları Sözleşmesine Ek İhtiyari Protokol, herhangi bir taraf Devletin Sözleşme hükümlerini ihlal etmesi sonucunda zarar gördüğünü iddia edenlerin Özürülü Hakları Komitesine (“Komite”) başvurma ve iletişime geçme haklarını ve Komitenin anılan bu bireyler ve gruplarla iletişim kurma yetkisini düzenlemektedir. Buna göre Sözleşmede tanınan siyasal hakların ihlal edilmesi durumunda da engellilerin, Özürülü Hakları Komitesine başvurma hakları bulunmaktadır. Türkiye, Engelli Bireylerin Hakları Sözleşmesini imzalamış ancak henüz onaylamamıştır. Bu arada belirtilen Ek İhtiyari Protokolün imzalanmadığını da belirtmek gerekir.

Türkiye Cumhuriyeti Anayasasınının 67. maddesinde, taksirli suçlardan hüküm giyerek infaz kurumlarında yatanlar ile silâh altındaki er ve erbaşlar hariç, 18 yaşını doldurmuş tüm yurttaşların seçimlerde oy kullanma hakkına sahip oldukları belirtilmektedir. Aynı maddede, yurttaşların Kanunun gösterdiği şartlara uygun olarak seçme, seçilme ve bağımsız olarak veya bir siyasal parti

İNİNDE siyasal etkinliklerde bulunma ve halkoylamalarına katılma haklarına sahip oldukları vurgulanmaktadır. Bu maddeden hareketle engellilerin Ülkemizde siyasal eylemde bulunma haklarının Anayasal düzeyde, hukuksal açıdan herhangi bir kısıtlamaya tabi olmadığı açıktır. 298 sayılı Seçimlerin Temel Hükümleri ve Seçmen Kütükleri Hakkında Kanunun 36. maddesine göre seçmen kütüklerinin yazılımı sırasında seçmenlerin oylarını kullanmayı engelleyecek bir engelinin bulunması durumunda forma kaydedileceği belirtildikten sonra 74. maddesinde engelli seçmenlerin oylarını rahatlıkla kullanabilmeleri için gerekli tedbirlerin alınacağı, 90. maddede gebeler, hastalar ve engellilerin oy verme sırasında bekletilmeyeceği, 93. maddede ise görme engelliler, felçliler veya bu gibi açıkça belli olan bir bedensel engeli bulunan engellilerin o seçim çevresi seçmeni bir akrabası, akrabası yoksa diğer herhangi bir seçmen yardımı ile oyunu kullanabileceği hükme bağlanmıştır.

Türkiye Cumhuriyetinin kuruluş ilkelerinden birisi egemenliğin kayıtsız şartsız ulusa ait olmasıdır. Bu demokratik ilkenin gerçekleşmesi ancak halkın (ulusun) yönetime katılımının tam olarak sağlanmasıyla olanaklı olacaktır (36: 62; 37: 96). Ulusal egemenliğin gerçekleşmesi için katılımın yetmediği, halkın yönetimi denetlemesinin de sağlanması gerektiği vurgulanmaktadır (38: 166). Egemenliğin gerçekleştiricisi ve denetleyicisi olması gereken halkın (ulusun) önemli bir kısmının engellilerden oluştuğunda kuşku yoktur. Tüm bunlara karşın Ülkemizde engellilerin eşit katılımını sağlamak için yapılanların son derece yetersiz olduğu da bilinmektedir.

Engelliler alanında katılımın bir politika olarak benimsenip geliştirilmesi, engellilerin haklarının korunup geliştirilmesinde ve gereksinimlerinin karşılanmasında önemli bir fırsat olarak algılanmalıdır. Bu yolla kentsel çevrenin yapılandırılmasından mesleki rehabilitasyona, eğitimden istihdama birçok alanda daha kaliteli ve uygun hizmetin verilmesi sağlanabilecektir. Aynı durum temsili demokrasinin çoğulcu niteliğinin gerçekleştirilmesi ve daha adil ve demokratik bir dünya yaratılması için de önemli bir açılım sağlayacaktır.

DÜNYADA VE TÜRKİYE'DE ENGELLİLERİN SİYASAL YAŞAMA KATILIMI

İNİNDE bulunduğumuz küreselleşme süreci, yaşamlarını sürdürebilmek için sosyal desteğe ve yardıma gereksinim duyan dezavantajlı grupların, özellikle de engellilerin bu destek ve yardımlardan yoksun kalmasına neden olmaktadır. Bu süreçte engellilerin hak ve kazanımlarında ciddi aşınma ve gerileme görülmeye başlanmıştır (39: 62–63). Yaşanan küresel saldırının bütün dünyada dezavantajlı toplumsal kesimleri yoksulluğun pençesine düşürdüğü (40), siyasal iktidarların anti demokratik bir nitelik kazanmaya başladığı bu dönemde, engellilerin siyasal iktidarın paylaşımına daha fazla talip olmaları ve

devletin yönetiminde daha üst düzeyde temsil edilmeleri, kaynakların adil dağılımı ve yaşanan sorunların etkin, hakça çözümü için daha da büyük bir önem kazanmaya başlamıştır.

Engellilerin dünyadaki siyasal yaşama katılma deneyimlerine bakıldığında pek de iç açıcı bir görüntü ile karşılaşılmaz. Örneğin Amerika Birleşik Devletlerinde seçmen kütükleri incelendiğinde engellilerin engelli olmayan yurttaşlara kıyasla %15 daha düşük kayıt oranına sahip oldukları anlaşılmaktadır. Amerika Birleşik Devletlerinde yaşayan 49 milyon engelli yurttaştan sadece 12 milyonu oy kullanmaktadır (41).

ABD’de engelli yurttaşlar, engelli olmayan yurttaşlara kıyasla, % 14–21 oranında daha düşük düzeyde oy kullanma eğilimi göstermektedirler. ABD’de, engelli yurttaşların da engelli olmayan yurttaşlarla aynı oranda oy kullanmaya başlaması durumunda, seçmen sayısında yaklaşık 7 ile 10 milyon kişilik bir artış sağlanacağı ve siyasal erkin ve yönetimin belirlenmesinde ciddi etki yaratacağı tahmin edilmektedir (41).

Avrupa Birliği ülkelerinde yaşayan engellilerin siyasal yaşama katılma davranışlarına ilişkin pek sağlıklı veriler bulunmamakla birlikte, Avrupa Birliğinde yaşayan engellilerin de ABD’deki engellilere benzer oranda katılım gösterdikleri düşünülmektedir (43: 49).

Ülkemizde yapılan bir araştırma engellilerin ülkemizin siyasal yaşamına katılımları konusunda kimi ilginç bulgular sunmaktadır. Buna göre; araştırmaya katılan engellilerin tamamına yakını (% 99’u) seçme eyleminde (oy verme) bulunurken, hiçbiri seçilme eyleminde (milletvekilliği adaylığı, belediye başkanlığı adaylığı vb.) bulunmamıştır (42: 81–86). Bu durum ülkemizde engellilerin toplumsal kabul ve fazla çaba gerektirmeyen siyasal eylemlerde bulunma eğiliminde olmalarına karşın, toplumsal kabul ve daha yoğun çaba gerektiren siyasal eylemlerden kaçınma-uzaklaşma eğiliminde olduklarını göstermektedir. Oran (42: 65–66)’ın sunduğu kimi bulgular bu kaçınma-uzaklaşma eğiliminin psikolojik bir algılamının sonucu da olabileceğini düşündürmektedir. Buna göre; engellilerin % 98’i siyaset kurumunun engellilerin siyasal yaşama katılımlarını önemsemediğini, % 70’i mevcut siyasal sistemin demokratik niteliğine güvenmediğini, % 98’i siyasal parti yöneticilerinin engellilerin sorunlarının çözümünü ilgilendiklerini, % 95,1’i toplumun engellilerin siyasal yaşama katılma davranışlarını desteklemediğini, tüm bunların sonucu olarak da % 97’si siyasal yaşama istedikleri düzeyde katılmadıklarını düşünmektedir.

Engellilerin siyasal yaşama katılma arzuları konusunda ipucu sayılabilecek bir başka bulgu da hem Avrupa Birliği ülkelerinde hem de Amerika Birleşik Devletlerinde engellilerin, engelli örgütleri dışında diğer sivil toplum

kuruluşlarına pek rağbet göstermemeleridir (43: 49). Ülkemizde de benzer bir durumun var olduğu görülmektedir (42: 63). Bu durumun engellilerin yaşadıkları çeşitli toplumsal uyum sorunlarının bir sonucu olabileceği düşünülmektedir.

Engelliler, neredeyse bütün dünyada, istenen düzeyde siyasal yaşama katılamamaktadırlar. Bu durumu, çağımızın yönetim anlayışı olarak geniş kabul gören temsili demokrasinin yaşadığı önemli bir “maluliyet” olarak değerlendirmek yanlış olmayacaktır.

Engellilerin siyaset yaşamından uzak durma eğilimini, Seligman'ın 1965 yılında köpekler üzerinde yaptığı deneyle bilimsel literatüre (alanyazın) kazandırdığı “öğrenilmiş çaresizlik” kavramına (44) benzeten çalışmalar bulunmaktadır: “Engelliler dışlanmak, önyargılarla karşılaşmak, ekonomik yetersizlik nedeniyle kaynak bulamamak ve siyasal alandan beklentilerine yanıt bulamamak gibi çeşitli nedenlerle siyasal alanın dışında kalmaktadırlar. Bir başka anlatımla siyasal yaşamdan uzak durmaları gerektiğini öğrenmektedirler Oran (42; 40) bu durumun da benzer bir biçimde, “öğrenilmiş uzaklaşma” kavramıyla karşılanabileceğini belirtmektedir. Nitekim insanların da tıpkı hayvanlar gibi, süreklilik kazanan güç koşullar karşısında ümitsizliğe kapılarak çaresizliği öğrendiklerini ve eylemsizliği yeğleyerek kaderlerine rıza gösterdiklerini kanıtlayan deneyler yapıldığını ve bu durumun çeşitli toplumlarda gözlemlendiğini vurgulayan çalışmalar bulunmaktadır (45: 317).

Engellilerin siyasal yaşama katılamama nedenleri arasında, toplumsal önyargılar, ekonomik güçlükler, siyasal parti yöneticilerinin önyargıları, kentsel ulaşım ağlarının elverişsizliği ve ailelerinin ve yakın çevrelerinin engellemeleri öne çıkmaktadır. Engellilerin, gerekli koşulların sağlanması durumunda, siyasal alana aktif olarak katılmak istedikleri de ortaya çıkmıştır (42: 66–71).

SONUÇ VE ÖNERİLER

Engellilerin siyasal yaşama katılımının, dünyanın her yerinde olduğu gibi ülkemizde de oldukça düşük kaldığına ilişkin gözlemler yaygındır. Özellikle siyasal alana etkin katılım konusunda önemli güçlükler bulunmaktadır. Siyasal partilere üye olmak, parti organlarında görev almak, belediye başkanı, belediye meclisi üyesi, il genel meclisi üyesi olmak, milletvekili seçilmek gibi ölçütlerden bakıldığında engellilerin özellikle dışlandığını söylemek yanlış olmaz.

Bilindiği gibi siyasal alana katılımın önemli bir aracı da sivil toplum örgütlerinde etkin görev almaktır. Engellilerin gerek engelli örgütlerinde gerekse diğer sivil toplum örgütlerinde üyelik, yöneticilik gibi pozisyonlarda yeterince yer almadıkları da yaygın bir gözlemdir.

Buna karşılık son yıllarda engellilerin siyasal bir güç olduklarına ilişkin genel bir toplumsal bilincin oluşmakta olduğu da söylenebilir. Henüz istenen düzeyde sonuçlar vermemiş olsa da bu bilincin yaygınlaşmakta olduğuna ilişkin gözlemler umut vericidir. Hiç kuşkusuz katılımı doğrudan ya da dolaylı olarak etkileyen sosyal, ekonomik, ruhsal, kültürel, siyasal değişkenler bulunmaktadır. Bu değişkenler engellilerin toplam yaşam kaliteleriyle de doğrudan ilişkilidir. Engellilerin yaşam kalitelerini yükseltici çalışmaların, sonuçta siyasal katılma düzeyine olumlu yansımaları beklenebilir. Bu da tamamı Engelli Kişilerin Hakları Sözleşmesinde ifadesini bulan engelli haklarının eksiksiz yerine getirilmesi için ülkelere önemli sorumluluklar yüklemektedir. Bu hakların yaşama geçirilmesinde engellilerin toplumsal ve siyasal mücadelesinden güç almak, demokratik bir anlayışın yaşama geçirilmesi açısından da önemli bir deneyim olacaktır.

KAYNAKLAR

1. Eroğul, Cem. **Devlet Yönetimine Katılma Hakkı**. 2. Basım. Ankara: İmge Kitapevi Yayını, 1999.
2. Milbrath, Lester W. **Political Participation**. Chicago: Rand McNail and Company, 1965.
3. Şenel, Alâeddin. **Siyasal Düşünceler Tarihi: Tarihöncesinde, İlkçağda, Ortaçağda ve Yeniçağda Toplum ve Siyasal Düşünüş**. Kısaltılmış 7. Basım Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1996.
4. Kapani, Münci. **Politika Bilimine Giriş**. 12. Basım. Ankara: Bilgi Kitapevi Yayını, 2000.
5. Baykal, Deniz. **Siyasal Katılma: Bir Davranış İncelemesi**. Ankara: A. Ü. SBF Yayını, No: 302, 1970.
6. Tokgöz, Oya. **Siyasal Haberleşme ve Kadın 1973 Genel Seçimlerinde Ankara'nın Çankaya İlçesinde Yapılan Alan Araştırması**. Ankara: Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, No: 429, 1979.
7. Kaboğlu, İbrahim Ö. **Özgürlükler Hukuku: İnsan Haklarının Hukuksal Yapısı**. 4. Basım. İstanbul: Afa Yayınları, 1998.
8. Erdoğan, Mustafa. **Anayasal Demokrasi**. Ankara: Siyasal Kitapevi Yayınları, 1996.
9. Ağaoğulları, M. Ali. **Kent Devletinden İmparatorluğa**. 2. Basım. Ankara: İmge Kitapevi Yayınları, 2000.
10. Rousseau, J. J. **Toplum Sözleşmesi**. (Çev. Alpagut Erenuluğ) . Ankara: Öteki Yayınları, 1999.

11. Arıkan, Çiğdem. **Türkiye'de Görme Özürlü Kadınlar: Sorunlar, Beklentiler, Çözüm Önerileri**. Ankara: Körlük Federasyonu Yayını, 2001.
12. Erkan, Gönül. “Özürlülüğe İlişkin Modeller ve Sosyal Hizmet Uygulamaları”. **Toplum ve Sosyal Hizmet Dergisi**. H.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Sosyal Hizmet Bölümü Yayını, Cilt: 15, Sayı: 2, 2004. ss: 31–38.
13. Karataş, Kasım. “Engellilerin Toplumla Bütünleşme Sorunları, Bir Sosyal Politika Yaklaşımı”. **Ufuk Ötesi Bilim Dergisi**, Cilt: 2, Sayı: 2, Kasım 2002a, ss: 43–55.
14. Karataş, Kasım “Özürlülerin Mesleki Rehabilitasyonu ve İstihdamı Sorunu”, *Sosyal Hizmet Sempozyumu'96. Toplumsal Gelişme ve Değişme Sürecinde Sosyal Hizmet*, Ed. Kasım Karataş, Ankara: Hacettepe Sosyal Hizmetler Yüksekokulu Yayını, 2001, ss: 112–117.
15. Karataş, Kasım. “Özürlülere Yönelik Ayırıcılık ve Ayırıcılıkla Savaşım”. **Ufuk Ötesi Bilim Dergisi**, Cilt: 2, Sayı: 1, Mayıs 2002b. ss: 01–10.
16. İçli, Turhan. “Özürlülere İlişkin Sosyal Politikalar ve Sakatlık Tazminatı” **Görme Özürlülerin Sosyal Güvenlik Sorunları ve İstihdamı Sempozyumu**. (Editör: Kasım Karataş) . Ankara: Altı Nokta Körlük Hizmet Vakfı Yayını, No. 3, 1999, ss: 157–159.
17. Sakar, Kemal. “Özürlülerin Sosyalleşmesinde Devlet” **Sosyal Hizmet Sempozyumu 97 Toplumsal Bütünleşme Sürecinde Özürlüler ve Sosyal Hizmet 18–20 Eylül 1997 İstanbul**. Ankara: H. Ü. Sosyal Hizmetler Yüksekokulu Yayını, No: 003, 1998. ss: 46–48.
18. Küçükaslan, Bülent. **'Sakatın Tekerine Çomak Sokmak!'**. Radikal İki, 1 Nisan 2007. ss: 9.
19. Platon. **Devlet**. (Çeviren: Canan Eyi) İstanbul: Gün Yayınları, 2005.
20. More, Thomas. **Utopia** (Mina Urgan'ın incelemesiyle) . (Çevirenler: Vedat Günyol, Sebahattin Eyüboğlu, Mina Urgan). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2000.
21. Leakey, Richard. **The Origin of the Mankind**. New York: Brockman. İnc, 1996.
22. Şenel, Alâeddin. **İlkel Topluluktan Uygar Topluma Geçiş Aşamasında Ekonomik Toplumsal Düşünsel Yapıların Etkileşimi**. 4. Baskı. Ankara: Bilim-Sanat Yayınları, 1995.
23. Özbek, Metin. **İnsan ve İrk**. İstanbul: Remzi Kitapevi Yayınları, 1979.

24. Güvenç, Bozkurt. **Türk Kimliği Kültür Tarihinin Kaynakları**. 2. Baskı. Ankara: T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1994.
25. McNeil, William. **A World History**. London: Oxford University Press, 1971.
26. Mardin, Şerif. **Türk Modernleşmesi Makaleler 4**. (Derleyeler: Mümtazer Türköne, Tuncay Önder) . 6. Basım. İstanbul: İletişim Yayınları, 1999.
27. Zürcher, E. Jan. **Turkey, A Modern History**. London: I. B. Tauris for Co, Ltd. 1993.
28. Giddens, Anthony. **Sosyoloji**. (Çevirenler: Hüseyin Özel-Cemal Güzel). Ankara: Ayrac Yayınları, 2000.
29. Ergil, Doğu. **Toplum ve İnsan**. Ankara: Turhan Kitapevi Yayınları, 1994.
30. Keleş, Ruşen. **Kentleşme Politikası**. Ankara: İmge Kitapevi Yayınları, 2000.
31. Laborit, Henri. **İnsan ve Kent**. (Çeviren: Bertan Onaran.) İstanbul: Payel Yayınları, 1990.
32. Tanör, Bülent. **Türkiye'nin İnsan Hakları Sorunu**. 3. Baskı. İstanbul: BDS Yayınları, 1994.
33. Tanilli, Server. **Nasıl Bir Demokrasi İstiyoruz?** İstanbul: Cem Yayınevi Yayınları, 1995.
34. Lijphart, Arend ve Diğerleri. **Democracies Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty One Countries**. New Haven: Yale University Press, 1984.
35. Arıkan, Çiğdem. "Sosyal Model Çerçevesinde Özürlülüğe Yaklaşım".**Ufkun Ötesi Bilim Dergisi**, Cilt: 2, Sayı: 1, Mayıs 2002. ss: 11–25.
36. Oran, Baskın. "Ulusal Egemenlik Kavramının Dönüşümü, Azınlıklar ve Türkiye (Lozan Barış Antlaşmasına ve Azınlık Kavramıyla ilgili Yargıtay ve Anayasa Mahkemesi İçtihadına Özel Vurguyla) " **Anayasa Yargısı Anayasa Mahkemesinin 41. Kuruluş Yıldönümü Nedeniyle Düzenlenen Sempozyumda Sunulan Bildiriler. 25–26 Nisan 2003**. Ankara: Anayasa Mahkemesi Yayınları, 2003.
37. Akyol, Taha. "AB ve Globalleşme Sürecinde Egemenlik, Egemenliğin Çağdaş Kayıt ve Şartları" **Anayasa Yargısı Anayasa Mahkemesinin 41. Kuruluş Yıldönümü Nedeniyle Düzenlenen Sempozyumda Sunulan Bildiriler. 25–26 Nisan 2003**. Ankara: Anayasa Mahkemesi Yayınları, 2003.

38. Sancar, Mithat. “Değişen Egemenlik Sürecinde Meşruiyet Sorunu ve Anayasa Düzeni” **Anayasa Yargısı, Anayasa Mahkemesi’nin 41. Kuruluş Yıldönümü Nedeniyle Düzenlenen Sempozyumda Sunulan Bildiriler 25–26 Nisan 2003**. Ankara: Anayasa Mahkemesi Yayınları, 2003.
39. Acar, Hakan. “Neo-Liberal (Yeni Sağ) Politikalar ve Engelliler”. **Ufkun Ötesi Bilim Dergisi**, Cilt: 1, Sayı: 2, Kasım 2001. ss:55–66.
40. Karataş, Kasım. “Yoksulluğun Küreselleşmesi ve Yoksulluğa Karşı Küresel Tavrı” Değişen **Türkiye’de İnsan Hakları Açısından Sosyal Hizmetler**. (Editör: Kasım Karataş) Ankara: Sosyal Hizmet Uzmanları Derneği Genel Merkezi Yayını, No: 006, 2002c. ss: 270–276.
41. <http://www.listserv.okstate.edu/scripts/wa.exe.html> (13. 05. 2006)
42. Oran, Bayram. **Engellilerin Siyasal Yaşama Katılımı: Ankara Örneği**. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Hizmet Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2007.
43. Schur, L. ve Kruse, D. **What Determines Voter Turnout? Lessons From Citizens With Disabilities**. New Brunswick: Rutgers University School of Management and Labor Relations Press, 1997.
44. <http://www.druncayfiliz.com/caresizlik.htm> (13. 04. 2006)
45. Cüceloğlu, Doğan. **İnsan ve Davranışı Psikolojisinin Temel Kavramları**. 7. Basım. İstanbul: Remzi Kitapevi Yayınları, 1997.